

БОЙОВІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ 1942–1944 рр.

1. Бойові дії 1942-1943 рр.

Сталінградська битва, що тривала із 17 липня 1942 р. до 2 лютого 1943 р., закінчилася поразкою Німеччини та її союзників. В оточення потрапила й змушена була капітулювати 330-тисячна армія фельдмаршала Паулюса. Загалом у битві на Волзі ворог утратив 1,5 млн осіб — чверть усіх військ, задіяних на німецько-радянському фронті. Для України завершення Сталінградської битви стало не лише початком корінного перелому в Другій світовій війні, а й початком вигнання нацистів. Унаслідок розпочатого під Сталінградом контрнаступу бійці 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту 18 грудня 1942 р. зайняли с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської (тепер Луганської) області. Опір ворога був затягим, село кілька разів переходило з рук у руки. У боях за село віддали своє життя 1066 бійців. У ході вигнання гітлерівців з усієї області загинуло 120 тис. воїнів.

Успішний наступ Червоної армії тривав аж до лютого 1943 р. За цей час було відвойовано значну частину Харківщини та Сумщини. 16 лютого війська оволоділи Харковом і стабілізували фронт на лінії Зміїв-Червоноармійськ (нині Покровськ)-Слов'янськ-Ворошиловград (нині Луганськ).

До наступу на початку лютого доєднався Південний фронт, вийшовши 17 лютого на рубіж річки Міус. На початку березня війська Воронежського фронту вийшли на лінію Суми-Охтирка-Опішня. Тривалий наступ виснажив війська, тому сил для продовження наступу не залишилося.

Тим часом фельдмаршал Манштейн зосередив на південному заході від Харкова 7 танкових і моторизованих дивізій. 19 лютого він перейшов у контрнаступ, маючи намір розгромити війська Південно-Західного фронту, заволодівши Харковом і Курськом. 16 березня противнику вдалося знову оволодіти Харковом, а через 2 дні — Белгородом. Манштейн рвався до Курська, намагаючись оточити там велике угруповання військ Центрального та Воронежського фронтів, узявши реванш за Сталінград. Жорстокі бої під Белгородом продовжувалися до 23 березня, після чого обидві сторони перейшли до позиційної війни.

Незважаючи на контрудар під Харковом, радянські війська утримали за собою чотири п'ятих території Ворошиловградської області, третину Харківської та частину Сумської областей.

2. Бої на Лівобережжі влітку-восени 1943 р.

Подальша доля Лівобережжя мала бути вирішена на полях Курської битви. Зупинившись під Белгородом, німецьке командування розпочало підготовку

до літнього наступу 1943 р. Його метою був розгром радянських військ, зосереджених на т. зв. Курському виступі (дузі), що утворився між Белгородом та Орлом, а потім продовження наступу на Москву. Це дало б змогу гітлерівському командуванню взяти реванш за Сталінград, перехопити стратегічну ініціативу й повернути хід війни на свою користь. До участі в операції «Цитадель» гітлерівське командування залучило 900 тис. солдатів і офіцерів, 10 тис. гармат і мінометів, майже 2700 танків і штурмових гармат, понад 2 тис. літаків.

Задум радянського командування полягав у тому, щоб в оборонних боях на Курському виступі виснажити сили ворога й перейти в контрнаступ. Для цього було створено 8 оборонних смуг і рубежів, що розгорнулися в глибину на 250-300 км. їх обороняло майже 2 млн бійців, що мали на озброєнні 26,5 тис. гармат і мінометів, 5 тис. танків і САУ, близько 3 тис. літаків. На випадок ворожого прориву за військами Центрального та Воронежського фронтів, що стояли відповідно на північ і на південь від Курська, було розміщено резервний Степовий фронт. У разі переходу противника до оборони завдання Степового фронту полягало в якнайшвидшому переході в контрнаступ.

Курська битва тривала з 5 по 17 липня 1943 р. У її рамках 13 липня біля с. Прохорівки (нині Белгородської області, РФ) відбулася грандіозна танкова битва. З обох сторін у ній узяло участь 1200 танків і самохідних артилерійських установок. Незважаючи на надзвичайно жорстокий характер боїв, гітлерівці зуміли вклинитися в оборонні порядки Червоної армії на 10-12, щонайбільше на 35 км. У ході битви вермахт втратив близько 500 тис. солдатів і офіцерів, 1,5 тис. танків. Втрати радянських військ у живій силі були вдвічі, а в танках в 4 рази більшими.

Проте в розпорядженні радянського командування залишався свіжий резервний Степовий фронт. Разом із військами Воронежського фронту він розпочав Харківсько-Белгородську операцію. 23 серпня 1943 р. Харків було здобуто остаточно. Цей день вважається й днем завершення Курської битви.

Історичний факт

Запровадження в 1942 р. орденів Суворова, Кутузова й Олександра Невського підказало О. Довженку ідею заснувати загальнорадянський орден Б. Хмельницького. Ця ідея сподобалася М. Хрущову, який після визволення Харкова наважився звернутися з відповідною запискою до Верховного головнокомандувача. Орден на честь гетьмана було засновано 10 жовтня 1943 р. Через 2 дні стародавнє місто Переяслав перейменували на Переяслав-Хмельницький. Орденом Б. Хмельницького нагороджували не тільки воєначальників, а й солдатів і партизанів. Отже, разом з орденом Слави він став орденом не лише полководницької, а й солдатської звитяги.

Після взяття Харкова в контрнаступ перейшли одночасно одинадцять фронтів. Забезпечивши собі перевагу в живій силі й техніці, радянське командування організовувало успішні удари то на одному, то на іншому відрізку фронту. Командування вермахту було змушене дробити свої сили, щоб закрити прориви, які виникали в німецькій лінії оборони. Отже, стратегічна ініціатива перейшла до рук радянського командування. Щоб урятувати становище, командування вермахту перекинуло із Західного на Східний фронт 14 дивізій. Це полегшило союзникам по антигітлерівській коаліції розгорнути наступ на Апеннінському півострові й до кінця вересня звільнити чверть території Італії.

Битва за Україну продовжувала залишатися центральною битвою в боротьбі з нацизмом. Після завершення Курської битви на українському відрізку фронту від Орла до Таганрога, який становив лише третину загальної довжини радянсько-німецького фронту, сконцентрувалося майже 50 % особового складу збройних сил обох противників, 40 % артилерії, понад 50 % літаків і близько 70 % танків.

Забезпечивши чисельну перевагу в людській силі та техніці, ще до завершення Курської битви, радянське командування розпочало битву за Донбас. 13 серпня 1943 р. війська Південно-Західного фронту форсували р. Сіверський Донець, визволили Зміїв, однак наштовхнулися на потужний опір на південь від Ізюма. Дві спроби прорвати фронт завершилися невдачею. Запеклі бої під Ізюмом скували великі сили гітлерівців. Це дало змогу Південному фронту прорвати сильні оборонні рубежі на р. Міус, узяти Таганрог і розгромити правий фланг донбаського угруповання вермахту. Це звільнило шлях у глиб Донбасу. 7 вересня було звільнено Сталіно (нині Донецьк), а 10 вересня — Маріуполь. Наступ виявився таким стрімким, що гітлерівці не встигли перетворити стратегічний район на суцільну руїну. Його негайно ж стали відбудовувати.

Отже, 26 серпня перейшов у наступ Центральний фронт, дислокований на північ від Курська. Його армії форсували Десну, і 60-а армія генерала І. Черняхівського, прорвавши раптовим ударом оборону противника, увійшла в північні райони України. 21 вересня війська фронту зайняли Чернігів і вийшли до Дніпра.

Успіх Центрального фронту створив сприятливі умови для швидкого просування Воронежського фронту. 20 вересня 1943 р. було взято Переяслав, і 22 вересня 1-а гвардійська танкова армія генерала П. Рибалка теж вийшла, до Дніпра.

3. Чорносвітники

Проблему поновлення поріділих частин Червоної армії вирішували силами т. зв. польових військкоматів, що діяли в складі наступаючих частин. Вони

розпочали тотальну мобілізацію, забираючи до армії всіх здатних тримати зброю, уключаючи 16-17-річних юнаків. Таких підлітків було набрано майже чверть мільйона. Їх, ненавчених, необмундированих, погано або зовсім не озброєних, навіть без складання присяги, кидали в бій «спокутувати кров'ю перебування в окупації». Юнаків посиляли в бій без прикриття з повітря, артилерійського чи мінометного супроводу або танкової підтримки. Як наслідок, майже всі вони загинули в перших атаках.

Чорносвітники — загальна назва піхотних підрозділів Червоної армії, оформлюваних із цивільного населення окупованих територій після їхнього звільнення від нацистів Червоною армією. Переважно юнаки допризовного віку, яких кидали в бій непідготовленими, без належної амуніції та зброї, з метою винищення ворожим вогнем.

Світлин убитих чорносвітників не збереглося. Приблизно такий вигляд, як на цій світлині, мало поле бою в околицях с. Балико-Щучинки на Букринському плацдармі під час битви за Дніпро восени 1943 р. (Фото Д. Бальтерманца, 1942 р.)

Історичне джерело

Свідок такої атаки письменник А. Дімаров розповідав: «Коли село звільнили, усіх чоловіків від 16 до 60 років — усіх, аби була нога-рука, а чи сліпий-глухий — не важливо — стали брати до війська. Нас “озброїли”: дали по півцеглини і “йдіть, іскупайте вину кров’ю”, бо ми на окупованій території були. Мовляв, ви жбурляйте цеглу, а німці нехай думають, що то гранати! Нас 500 душ вигнали на кригу водосховища, навпроти — якийсь комбінат, німці вибили в мурі бійниці. Сам мур — висотою метрів три. Спробуй через нього перелізти та по кризі до нього добігти. Німці нас підпустили й ударили кинджальним вогнем. Повернутися назад не можна було — там сиділи смершівці з націленими нам у спину кулеметами... Вибухнула міна, мене знову контузило, я впав. Коли мене, непритомного, підібрали, у госпіталі не могли ту цеглину витягнути, так я в неї вчепився й вона в мене вмерзла. Я, як справжній солдат, зброю на полі бою не залишив (сміється). Хлопці казали, що з 500 душ лише 15 уціліли! А під Ізюмом 10 тисяч таких беззбройних

поклали! І так винищували чоловіків по всій Україні. Ніхто про це не пише. Я єдиний написав. Решиті — мов заціпило». Варіантом «зброї наступу чорноскитників» були й залізні тазики, у які під час атаки наказували бити уламками металу, камінням тощо.

На думку вченого

З цього приводу російський воєнний історик Б. Соколов писав: «Розрахунок був на те, що “чорна” піхота виснажить німців і змусить їх вистріляти боєзапас, щоб свіжі частини змогли змусити противника відступити. Тому не видавали нещасним ані обмундирування, ані гвинтівок. Навіщо витратитись на тих, кому судилося померти в першій битві?»

Польові військкомати під час визволення України відмобілізували й 270 тис. колишніх радянських військовополонених українців, які потрапили в полон під Києвом і яких німці звільнили на початковому етапі війни.

В основному вони поповнювали штрафні батальйони і з тавром поплічників окупантів гинули в перших боях.

Загалом протягом лютого 1943 р. — жовтня 1944 р. з України було відмобілізовано майже 3,7 млн осіб.

4. Битва за Дніпро

Через місяць після завершення Курської битви Червона армія вийшла до Дніпра на фронті завдовжки 750 км, крайніми точками якого були Лоїв і Запоріжжя.

Гітлер свідомо наказав відвести війська за Дніпро, щоб на його правому березі створити нездоланний «Східний вал», однак було побудовано лише окремі укріплені позиції.

Історичний факт

Починаючи наступ в Україні, ставка Верховного головнокомандування 20 жовтня 1943 р. перейменувала всі фронти, які повинні були діяти на території республіки. Воронезький фронт у складі восьми армій було названо 1-м Українським. Степовий фронт, який складався з дев'яти армій, назвали 2-м Українським. Південно-Західний фронт у складі шести армій перейменували на 3-й Український. Нарешті, Південний фронт у складі семи армій став 4-м Українським.

Радянські війська отримали наказ Сталіна взяти Київ до 7 листопада — символічної для комуністичного режиму дати — дня жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р. Битву за Київ радянське командування вирішило

розпочати зі створення на правому березі Дніпра, на 80 км південніше від Києва, плацдарму біля с. Великого Букрина силами 1-го Українського фронту під командуванням генерала М. Ватутіна.

Надіслана у війська директива ставки вимагала провести швидке й рішуче форсування, не витрачаючи часу на очікування техніки та засобів наведення мостів чи виготовлення понтонів. Радянське командування вимагало форсувати Дніпро за допомогою підручних засобів. У ніч на 22 жовтня 1943 р. на правий берег мусили йти всі, хто вмів чи не вмів плавати. Тому солдати використовували все можливе: приховані в очереті рибальські човни місцевих мешканців, колоди, порожні діжки з-під пального, які залишили німці при відступі, набиті соломною плащ-намети, двері з будинків придніпровських сіл. Правий берег річки був урвистим і добре укріпленим, тому наступаючі зазнавали величезних втрат.

Історичне джерело

Учасник тих подій російський письменник В. Астаф'єв писав: «Найстрашнішими виявилися кулемети. Легкі для перенесення скорострільні “емкашки” зі стрічкою на п'ятсот патронів. Усі вони були заздалегідь пристріляні й тепер, неначе з вузьких шийок брандспойтів, поливали берег, острів, річку, на якій кипіло місиво з людей. Літні й молоді, свідомі й несвідомі, добровольці й мобілізовані військкоматами, штрафники та гвардійці, росіяни й неросіяни — усі вони кричали одні й ті самі слова: “Мамо! Боженку! Боже!”, “Караул!”, “Допоможіть!” А кулемети сікли й сікли, поливали різнокольоровими смертельними цівками. Хапаючись один за одного, поранені й ті, кого ще не зачепили кулі, в'язками йшли під воду, річка здригалася від людських судом, пінилася червоними бурунами».

За підрахунками письменника, з 25 тис. радянських воїнів, які спускалися з лівого берега в дніпровські води, до правого берега дісталось не більше 3-5 тис.

Створений ціною колосальних жертв, Букринський плацдарм вдалося розширити ціною нових смертей, усього на 1 км по фронту й на 6 км у глибину. Тим часом ставка продовжувала вимагати взяття Києва до призначеної дати. Утративши понад чверть мільйона солдатів і офіцерів, радянське командування вирішило перенести головну силу удару на Лютізький плацдарм, утворений на 30 км північніше Києва. Туди таємно було передислоковано 200 тис. бійців і танкову армію. Після триденних запеклих боїв оборону гітлерівців було зламане. На світанку 6 листопада 1943 р. столиця України була очищена від нацистів. Взяття Києва коштувало понад 400 тис. життів. Битва за Дніпро стала однією з найкривавіших воєнних операцій у Європі.

5. Вигнання німецьких військ та їхніх союзників із Правобережної та Південної України

Після звільнення Києва війська 1-го Українського фронту продовжили просування на захід. 7 листопада було зайнято Фастів, а за ним — Житомир.

Утворений на правому березі стратегічний плацдарм, довжиною майже 500 км, перерізав головні комунікації, що об'єднували німецькі групи армій «Центр» і «Південь». Щоб їх відновити, гітлерівське командування завдало потужного удару з південного сходу й знову заволоділо Житомиром, Коростенем, Радомишлем. Проте для розвитку контрнаступу на Київ сил у вермахту уже не вистачало. У грудні дві спроби контрудару в напрямку Києва було зроблено з північного заходу, але й вони зазнали невдачі.

Протягом листопада-грудня 1943 р. успішні бої з ворогом вели й армії 2-го Українського фронту, які форсували Дніпро й після місяця запеклих боїв звільнили Черкаси. Частини 3-го Українського фронту звільнили Кременчук і Дніпропетровськ і теж створили просторий 400-кілометровий плацдарм на правому березі Дніпра.

Наприкінці 1943 р. радянське командування розробило план Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції, яка тривала до 6 травня 1944 р. і поділялася на 10 послідовно проведених тактичних операцій. Завдання серії ударів покладалося на війська чотирьох Українських фронтів.

Найбільшого значення набула Корсунь-Шевченківська операція, яка розпочалася 24 січня 1944 р. Ударні сили 1-го та 2-го Українських фронтів оточили 80-тисячне угруповання вермахту. Йому на порятунок було кинуте бронетанкове з'єднання, яке допомогло частині оточених вирватися з кільця. Зрештою, у ході цієї операції 55 тис. німецьких солдатів і офіцерів було вбито й поранено, понад 18 тис. узято в полон. Унаслідок Корсунь-Шевченківської операції 2 лютого 1944 р. було звільнено Луцьк і Рівне. У січні-лютому війська 3-го й 4-го Українських фронтів звільнили Нікополь і Кривий Ріг. У ході Проскурівсько-Чернівецької операції в березні силами 1-го Українського фронту були здобуті Вінниця, Проскурів, Чернівці.

Війська 2-го Українського фронту форсували Південний Буг і 26 березня вийшли на р. Прут, якою проходив кордон УРСР з Румунією. Унаслідок бойових операцій, проведених 3-м Українським фронтом, були звільнені Миколаїв та Одеса.

Успішні операції Червоної армії, як правило, закінчувалися оточенням військ противника. Вирватися з оточення в частин вермахту сил здебільшого не вистачало. Секрет таких успіхів полягав в особливостях радянських проривів фронту. Вони майже завжди здійснювалися силами стрілецьких піхотних дивізій. Лише потім у бій вводили й механізовані частини. (Вермахт свої

прориви здійснював силами танкових дивізій, за якими в бій ішли піхотні дивізії). Радянський спосіб проривів забезпечував повне опанування місцевості й надійне утримання оточених, проте був пов'язаний із великими втратами живої сили. У середньому під час активних бойових дій до поранення або загибелі червоноармійців тримався в строю коротких 8 діб.

Війська 4-го Українського фронту й окрема Приморська армія протягом квітня — початку травня зайняли Крим, а 9 травня 1944 р. після 5-денного штурму оволоділи Севастополем. Після здобуття Кримського півострова 4-й Український фронт був ліквідований як такий, що виконав свої завдання, а його особовий склад і техніка були переведені в резерв.

6. Депортація кримських татар та інших народів Криму

Вигнання нацистів з Криму завершилося 12 травня 1944 р. А вже через тиждень уранці 18 травня розпочалося й до вечора 20 травня завершилося виселення татар до Центральної Азії. Їх звинуватили в масовому дезертирстві на початку війни та співпраці з окупантами. 183 тис. осіб були депортовані в Узбекистан, Казахстан, Марійську АРСР і на Урал. Депортація відбувалася в нелюдських умовах.

Історичне джерело

Автор книжки «Покарані народи» О. Некрич писав: «...солдати НКВС витягли жінок, дітей, старих із постелі ("Проклятые предатели, сволочи!"), наказали протягом 10 хвилин залишити оселі, не давши як слід одягнутись, узяти із собою документи... Голі, голодні діти та старі помирали в закритих вагонах від тифу. Солдати викидали мерців через вікна вагонів...»

За даними національного руху кримських татар, під час виселення та протягом перших чотирьох років депортації від нелюдських умов, надмірної праці, хвороб і голоду загинуло 46,2 % депортованих — майже кожен другий.

Разом з татарами з Криму були виселені й представники інших народів. Протягом червня-липня 1944 р. з Криму депортували 12,4 тис. болгар, 9,6 тис. вірмен, 15 тис. греків і 4 тис. представників інших народів. У серпні 1944 р. були виселені рештки кримських німців, яких перед Другою світовою було 51 тис. осіб.

Депортація кримських татар. Фото. 1944 р.

У 1945 р. число депортованих поповнилося за рахунок 9 тис. кримчан — солдатів і офіцерів радянської армії. Вони теж були оголошені «зрадниками», незважаючи на медалі й ордени, і вислані до спецпоселень їхніх народів.

Історичний факт

До Червоної армії було мобілізовано понад 12 тис. кримських татар, понад 3 тис. з них загинули, 5 присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 2 стали повними кавалерами ордена Слави. Льотчик Амет-Хан Султан став двічі Героєм Радянського Союзу.

Одночасно в Криму були здійснені заходи, спрямовані на знищення навіть історичної пам'яті про депортовані народи. З цією метою перейменували 16 районів, 1115 населених пунктів. Вони отримали нейтральні радянські назви.

На нових місцях представники депортованих народів були позбавлені можливостей для етнокультурного розвитку. Депортованих із Криму було зараховано до категорії спецпоселенців, виселених навечно, без права повернення в рідні місця. Будь-які спроби повернення окремих виселенців припинив указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового й постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни». За порушення указу «утікачів» карали 20 роками каторжних робіт.

Після виселення кримських татар відпала необхідність у кримській автономії. Тому в 1945 р. Кримську АРСР було перетворено на Кримську область у складі РСФРР.

1989 р. Верховна Рада СРСР визнала депортацію незаконною й злочинною.

7. Завершення бойових дій на території України

Після короткого перепочинку на українському відрізку радянсько-німецького театру бойових дій 1-й Український фронт перейшов у наступ. Цього разу умови для наступу були сприятливими. 23 червня 1944 р. в Білорусії силами 4-го та 3-го Білоруських фронтів розпочалася наступальна операція «Багратіон». Тому німецьке командування перекинуло з України в Білорусію 6 дивізій, уключаючи й танкові. Це полегшило 1-му Українському фронту виконати бойові завдання щодо розгрому групи армій вермахту «Північна Україна».

13 липня розпочався наступ у Рава-Руському напрямі, а наступного дня - у Львівському напрямі. Це давало можливість розчленувати вороже угруповання й знищити його окремими частинами. Радянським військам вдалося оточити під Бродами угруповання противника, що складалося з 8 дивізій. Під час його ліквідації було знищено майже 40 тис. солдатів і офіцерів противника та 17 тис. взято в полон. Серед розгромлених дивізій була й 14-а гренадерська дивізія «Галичина». У ході боїв з 11 тис. бійців у живих залишилося 3 тис.

27 липня радянські війська зайняли Львів і Станіславів. Ураховуючи особливості ведення бойових дій у гірській місцевості, ставка Верховного головнокомандування вирішила знову створити 4-й Український фронт. Він був створений з частин 1-го Українського, які наближалися до Карпат.

У день свого створення, 6 серпня, 4-й Український фронт, очолений генерал-полковником І. Петровим, звільнив Дрогобич і підійшов до кордонів довоєнної Чехословаччини.

8 вересня фронт розпочав Східнокарпатську операцію, у ході якої було здобуто ті українські території, які залишилися в руках гітлерівців.

Битва за Карпати відзначилася особливою впертістю ворога. Він усвідомлював, що це один з останніх природних рубежів, що прикривав територію Третього рейху з півдня. Шлях радянським військам перетнули 19 дивізій. Дещо пізніше німецьке командування перекинуло сюди ще 15 дивізій. Використовуючи гірський рельєф, завжди займаючи вищі позиції, гітлерівці чинили успішний опір. Запеклі бої тривали більше півтора місяця й завершилися 28 жовтня вигнанням ворога з території Закарпаття.